

DOROTA POPŁAWSKA, HUBERT LACHOWICZ

Drewniane chordofony w polskich zbiorach archeologicznych

Wooden chordophones in Polish archaeological collections

ABSTRACT

Popławska D., Lachowicz H. 2017. Drewniane chordofony w polskich zbiorach archeologicznych. Sylwan 161 (8): 693-704.

The article describes eight wooden string instruments found during archaeological excavations in Poland. The instruments are currently housed in Polish museums and research institutes and are a part of the national heritage. They date back to the period between the end of the 10th century and the first half of the 16th century. The instruments originating from the Middle Ages and early Renaissance reflect a high wood culture in Poland in the early centuries of its history. These archaeological collections include four different types of string instruments: lyres, vielles (fiddles), rebecs, and lutes. Individual parts of all the instruments were subjected to detailed measurements including the total length, width and thickness of the body, the total length, width and thickness of the soundboard and the wall height. The type of wood used for their construction was also determined and included: Norway spruce (*Picea abies*) – the older lyre from Opole and the soundboards of the gittern from Elbląg, lime (*Tilia* sp.) – the younger lyre from Opole and the lyre from Gdańsk, aspen (*Alnus* sp.) – the bodies of the vielles from Elbląg and Płock and the body of the gittern from Elbląg, European beech (*Fagus sylvatica*) – the peg board of the hypothetical rebec from Ostrów Lednicki, as well as Scots pine (*Pinus sylvestris*) – the soundboards of the vielles from Płock and of the supposed nyckelharp from Wolin. The soundboards of the vielles from Elbląg was made of alder or poplar, while the pegs and bridges – of maple (*Acer* sp.), birch (*Betula* sp.) and oak (*Quercus* sp.). The body of the instruments: the soundbox with the neck and with a peg board or pegbox was usually made of one piece of wood and covered with a separate soundboard made of different or the same type of wood as the body. However, the soundboards are found less often than the instrument bodies because the plates with a few-millimetre thickness are more prone to decay.

KEY WORDS

archaeological wood, wooden string instruments

ADDRESSES

Dorota Popławska ⁽¹⁾ – e-mail: dorpop42@gmail.com

Hubert Lachowicz ⁽²⁾ – e-mail: Hubert.Lachowicz@wl.sggw.pl

⁽¹⁾ Zespół Państwowych Ogólnokształcących Szkół Muzycznych I i II st. nr 3 im. Grażyny Bacewicz; ul. Tyszkiewicza 42, 01-172 Warszawa

⁽²⁾ Katedra Użytkowania Lasu, SGGW w Warszawie; ul. Nowoursynowska 159, 02-776 Warszawa

Wstęp

Znaleziska archeologiczne pochodzące z wykopalisk są dowodem na to, że drewno było wykorzystywane przez człowieka od zarania dziejów i jako surowiec stosunkowo łatwy do obróbki służyło do budowy elementów obronnych, jak palisady czy wały, a także domów, zamków, studni czy ulic. Wykorzystywano je także do wyrobu różnego rodzaju przedmiotów codziennego lub luksusowego użytku. Będąc materiałem o unikatowych właściwościach, było również niezastąpione do wyrobu różnych instrumentów muzycznych, jak np. flety proste [Popławska, Lachowicz 2014]. Obecność w polskich zbiorach archeologicznych instrumentów muzycznych pochodzących z okresu średniowiecza dowodzi wysokiej kultury drewna w początkach państwa polskiego.

Znaleziska drewnianych instrumentów strunowych, czyli chordofonów (chorde – struna, phone – dźwięk), czy to w całości, czy we fragmentach, są stosunkowo rzadkie. Mimo to archeologia europejska może poszczycić się odkrytymi egzemplarzami chordofonów, spośród których największa liczba pochodzi z Nowogrodu Wielkiego (tab. 1). Podczas prac wykopaliskowych odkrywano są również części ruchome instrumentów strunowych, takie jak kołki do strun czy podstawki pod struny. Były one wykonywane zazwyczaj z innych gatunków drewna niż korpusy i płyty wierzchnie. Często jednak określenie gatunku drewna tych elementów jest niemożliwe. Mogły być one również wykonane z innych niż drewno materiałów, np. z kości zwierzęcych czy z bursztynu. Do wyrobu kołków do strun wydobytych w mieście Trossingen (płd.-zach. Niemcy) wykorzystywano m.in. leszczynę, wierzbę i jesion, a do odkrytych na stanowisku archeologicznym Sutton Hoo (wsch. Anglia) – wierzbę, topolę i być może bez [Hillberg 2015]. W Nowogrodzie Wielkim, Starej Ładodze, Starej Rusi i Torżoku wykorzystywano świerk, sosnę, olchę, jesion oraz wiciokrzew [Povetkin 1997, 1998, 2000, 2007]. Domniemane drzewca smyczków do pocierania strun z Nowogrodu Wielkiego były wykonywane z drewna modrzewia i kruszyny pospolitej [Povetkin 1998, 2000]. Podstawki pod struny w Nowogrodzie wykonano z drewna świerka, olchy, jesionu, dębu, wiciokrzewu, brzozy, klonu i prawdopodobnie z sosny i leszczyny [Povetkin 2007]. Przy lirze z Trossingen znaleziono podstawek z wierzby [Hillberg 2015], a ze Starego Miasta w Oslo pochodzi najprawdopodobniej podstawek wykonany z sosny [Kolltveit 2000].

Wśród chordofonów pozyskanych w wyniku prowadzonych prac wykopaliskowych występują także instrumenty fragmentarycznie i bardzo słabo zachowane lub nawet zbutwiałe. Ich stan często uniemożliwia określenie gatunku drewna, z którego były zbudowane, jak również utrudnia odtworzenie formy (kształtu) instrumentu.

Celem pracy było określenie i zweryfikowanie rodzajów drewna, z którego zostały wykonane instrumenty strunowe datowane od końca X do połowy XVI wieku, odkryte metodami archeologicznymi na terenie Polski, a obecnie znajdujące się w polskich muzeach i instytucjach naukowych.

Materiał i metody

W Polsce znanych jest obecnie osiem archeologicznych znalezisk instrumentów strunowych wykonanych z drewna różnych gatunków drzew (tab. 2). Reprezentują one cztery rodzaje instrumentów strunowych, sklasyfikowane w dwóch grupach: bezszyjkowe (liry) i szyjkowe (fidele, rebeki i gitterny). W polskich materiałach archeologicznych znajdują się również wykonane z drewna kołki do strun i podstawki pod struny. Opisane w artykule chordofony zostały przez autorów pracy dokładnie pomierzone i przebadane pod kątem oznaczenia rodzaju drewna, z którego zostały wykonane.

Większość badanych instrumentów pozyskano metodami archeologicznymi ze śmietników lub latryn i po oczyszczeniu, ze względu na niezwykłą rzadkość odkryć takich zabytków, pod-

Tabela 1.

Wybrane europejskie średniowieczne instrumenty strunowe
Selected European medieval string instruments

	Datowanie Dating	Drewno Wood			Bibliografia Sources
		korpus body	płyta soundboard	inne other	
Cytry Zithers					
Nowogród Wielki podłużna; longitudinal	2 poł. XIV w.	Św			Popławska [1996a, b]; Povelkin [2007]
Nowogród Wielki podłużna; longitudinal	2 poł. XIV w.	Św?			Popławska [1996a, b]
Nowogród Wielki podłużna; longitudinal	70. XIV w.	Św			Popławska [1996a, b]; Povelkin [2007]
Nowogród Wielki podłużna; longitudinal	XIV/XV w.	Św			Popławska [1996a, b]; Povelkin [2007]
Nowogród Wielki symetryczna; symmetric	XIV w.		Db		Popławska [1996a, b]; Povelkin [2007]
Nowogród Wielki symetryczna; symmetric	XV w.	Md			Povelkin [1997, 2007]
Liry Lyres					
Trossingen	VI w.	Kl	Kl	podstawek: Wb kołki: les+Js	Theune-Großkopf [2006, 2011]; Hillberg [2015]
Snape	poł. VI w.	Kl	Db		Fell [1996]; Hillberg [2015]
Taplow	lata 20.-40. VII w.	Kl			Bishop [2002]; Hillberg [2015]
Oberflacht (grób 84)	VI w.	Db	Kl		Bishop [2002]; Hillberg [2015]
Oberflacht (grób 37)	VII w.	Db	Kl		Bishop [2002]; Hillberg [2015]
Sutton Hoo	VII w.	Kl	Kl/Db?	kołki: Wb, Tp, bez?	Bishop [2002]; Hillberg [2015]
Kolonia	pocz. VIII w.	Db	Kl		Bishop [2002]; Hillberg [2015]
Haithabu/Hedeby	X-XI w.	Cis			Bishop [2002]; Hillberg [2015]
Nowogród Wielki	1 ćw. XI w.	Md			Popławska [1996b]; Povelkin [1997]
Nowogród Wielki	poł. XI w.	So	Db		Popławska [1996b]
Nowogród Wielki	lata 70.-80. XI w.	So			Popławska [1996b]; Povelkin [1997, 2007]
Nowogród Wielki	XI w.	Md			Povelkin [2007]
Nowogród Wielki	XI w.	Lp			Povelkin [2000]
Nowogród Wielki	XI w.	Św			Povelkin [1997]
Nowogród Wielki	XI w.	Brz			Kossykh [2014]
Nowogród Wielki	XII w.	So			Popławska [1996b]
Nowogród Wielki	lata 30. XII w.	Św			Popławska [1996b]; Povelkin [2007]
Nowogród Wielki	kon. XII w.	Kl			Povelkin [2007]
Nowogród Wielki	1 poł. XII w.	Brz	So		Popławska [1996b]; Povelkin [2007]
Nowogród Wielki	lata 40.-60. XIII w.	So			Popławska [1996b]; Povelkin [1997]
Karvik	XIV w.	Św			Kolltveit [2000]; Bishop [2002]; Hillberg [2015]
Nowogród Wielki (pólsruwiec)		Md			Povelkin [1997]

Tabela 1. ciąg dalszy

	Datowanie Dating	Drewno Wood			Bibliografia Sources
		korpus body	płyta soundboard	inne other	
Nowogród Wielki		Św			Povetkin [1997]
			Gitterny Gitters		
Mediolan (obecnie w Metropolitan Museum w Nowym Yorku)	1420 r.		drewno różane, Bsp heban rosewood, ebony		http://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/64.101.1409/
Eisenach, Wartburg	1450 r.	Kl	Św/Jd		Heyde [1986]
			Fidele Vielles		
Bolonia – Violetta	XV w.	Kl	Kl+Św		Tiella [1975]
Określ. „Mary Rose” (1)	1 poł. XVI w.	Kl	So		Alburger [2000]
Określ. „Mary Rose” (2)	1 poł. XVI w.	Kl	So	podstrunnica: Db	Alburger [2000]
Berlin, Kolekcja R. Leibbranda	?	Bk			Crane [1972]
			Rebeki Rebecs		
Nowogród Wielki	lata 50.-60. X w.	Ol			Kossykh [2012]
Hedeby/Haithabu	X/XI w.	Ol			Lawson [1984]; Tamboer [2000]
Nowogród Wielki	X/XI w.	Wz?			Povetkin [2007]; Kossykh [2012]
Nowogród Wielki	1 poł. XI w.	Lp?			Popławska [1996b]
Nowogród Wielki	lata 50.-70. XI w.	Lp			Povetkin [2000]
Nowogród Wielki	lata 80. XII w.	Św			Popławska [1996b]
Nowogród Wielki	1 poł. XII w.	Św			Povetkin [2007]
Nowogród Wielki	1 poł. XII w.	Kl			Povetkin [2007]
Nowogród Wielki	XII w.		Wz		Povetkin [2007]
Nowogród Wielki	poł. XIII w.		So		Kolchin [1968]; Popławska [1996b]
Nowogród Wielki	poł. XIII w.	Ol			Povetkin [2000]; Kossykh [2012]
Psków	2 poł. XIII w.	So			Gerasimova i in [2008]
Psków	2 poł. XIII w.	Św			Gerasimova i in [2008]
Psków	2 poł. XIII w.	Gr			Gerasimova i in [2008]
Nowogród Wielki	poł. XIV w.	Św	Św		Popławska [1996b]
Greifswald	kon. XIV w.	Ol			Ansgorge [2005]; Zloch [2005]
Turku	?	jał			Klemelti [1934]
Wenecja (obecnie w Kunsthistorisches Museum, Wiedeń)	XV w.	Gr			http://crab.rutgers.edu/~pbutler/rebec.html
Niezydentyfikowany typ instrumentu Unidentified type of instrument					
Nowogród Wielki	pocz. XII w.	Ol			Povetkin [1998]; Kossykh [2012]

W tabeli zamieszczono instrumenty lub ich fragmenty wydobyte podczas badań archeologicznych oraz instrumenty przechowywane w kolekcjach muzealnych, o ile mają odpowiedniki w materiałach archeologicznych (dlatego w tabeli nie ujęto np. citoli z British Museum).

The table lists instruments or their parts found during archaeological excavations and the instruments located in museum collections providing they have their counterparts in archaeological materials (therefore, the table does not include, for example, the British Museum citole).

pocz. – beginning, ćw. – quarter, poł. – half, kon. – end; podstrunnica – fretboard, podstawkę – bridge, kołki – pegs
bez – elder, Bk – beech, Bsp – buxus, Brz – birch, Cis – yew, Db – oak, Gr – pear, Jd – fir, jał – juniper, Js – ash, Kl – maple, Lp – lime, les – hazel, Md – larch, Ol – alder, So – pine, Św – spruce, Tp – poplar, Wb – willow, Wz – elm

Tabela 2.

Drewniane instrumenty strunowe wydobyte na terenie Polski
Wooden string instruments excavated in Poland

	Datowanie Dating	Drewno Wood			Bibliografia Sources
		korpuz body	plyta soundboard	inne other	
Liry Lyres					
Opole 1	kon. X w.	Św	–	podstawek: Św? kołki:?	Gediga [1972]; Bukowska-Gedigowa, Gediga [1986]; Popławska [1996b]
Opole 2	XI w.	Lp	–		Hołubowicz, Pietkiewicz [1959]; Kamiński [1971]; Popławska [1996b]
Gdańsk	XIII w.	Lp	–		Jażdżewski [1966]; Kamiński [1971]; Popławska [1996b]
Fidele Vielles					
Elbląg	XIV w.	Ol	Ol/Tp	kołki: Kl/Brz?	Popławska [1997]; Popławska, Czechak [2002]
Płock	XV/XVI w.	Ol	So	podstawek: Db	Dahlig-Turek [1988, 2001]
Inne Other					
Wolin nyckelharpa (?)	XIII w.	–	So		Janowski i in. [2015]
Ostrów Lednicki rebek (?)	XI w.	Bk	–		
Elbląg gitterna	XV w.	Ol		kołki: Kl, podstawek: Brz/Kl	Popławska [1997]; Popławska, Czechak [2002]

oznaczenia jak w tabeli 1; denotes as in table 1

dano konserwacji. Z racji miejsca, w których je znajdowano, oraz stosowanych metod konserwacji napotymano trudności w rozpoznaniu rodzajów drewna użytych do konstrukcji instrumentów. Wykorzystywane przed laty metody konserwacji drewna archeologicznego znacząco zmieniły gęstość drewna. Często na powierzchni zabytków można spotkać pozostałości preparatów impregnujących. Rodzaj drewna najlepiej byłoby oznaczać metodą makroskopową bezpośrednio po wykopaniu przedmiotu, po jego oczyszczeniu. Wtedy też, po dokładnych pomiarach, z mokrego jeszcze zabytku można pobrać próbkę do badań mikroskopowych. W przypadku niniejszych badań świeżo odkrytym chordofonem była wydobyta w 2012 roku na wyspie Wolin płyta wierzchnia nyckelharpy. Ze względu na to, że badane instrumenty stanowią wartość muzealną, rodzaj drewna określono metodą makroskopową przy użyciu lupy o dziesięciokrotnym powiększeniu.

Wyniki i dyskusja

Na terenie Polski odkryto trzy egzemplarze lir. Grano na nich, szarpiąc struny lub/i pocierając je smyczkiem. Różne wysokości dźwięków uzyskiwano, dotykając strun palcami (skrcając je) lub/i paznokciami w tzw. oknie, które w przypadku omawianych średniowiecznych lir z Polski czy Rusi było wycinane w górnej partii korpusu rezonansowego. Liry te pochodzą z początków państwowości polskiej. Dwie z nich odkryto na terenie opolskiego grodu piastowskiego usytuowanego na cyplu wyspy Pasięki na Odrze – Ostrówku, a trzecią w osadzie rybackiej w Gdańsku.

Lira z Opola, odkryta w 1968 roku w warstwach pochodzących z końca X wieku, jest instrumentem zbudowanym z kory świerkowej [Bukowska-Gedigowa, Gediga 1986]. Kształtem przypomina trójkąt o zaokrąglonej podstawie. Cechą wyróżniającą ten instrument jest korpus w formie płaskiej deseczki, w której nigdy nie wyłobiono komory rezonansowej. Lira ta nie posiadała więc osobno mocowanej płyty wierzchniej (która przykrywałaby komorę rezonansową). W górnej partii korpusu, tzw. strojnicy, wycięto prawie kwadratowy otwór na palce, powyżej przytwierdzono podstawek pod struny wykonany z kawałka drewna świerkowego. Długość instrumentu wynosi 215 mm, maksymalna szerokość 70 mm (we wcześniejszej literaturze podawano odpowiednio: 225 i 77 mm), a wysokość 5-11 mm. Przy instrumencie zachowały się 3 kołki do strun i podstawek pod struny [Gediga 1972; Bukowska-Gedigowa, Gediga 1986; Popławska 1996b]. Lira przechowywana jest w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN we Wrocławiu, nr inw. 594/68.

Również w Opolu, w warstwach datowanych na trzecie ćwierćwiecze XI wieku, odkryto w 1952 roku drugą lirę. Jej prawie prostokątny korpus wykonano z gałęzi lipy (*Tilia* sp.). Korpus jest uszkodzony – ułamany na tzw. oknie. Płyta wierzchnia przykrywająca pudło rezonansowe nie zachowała się. Wymiary instrumentu: zachowana długość 241 mm, szerokość 40-41 mm, największa zewnętrzna wysokość ścianek 16 mm [Hołubowicz, Pietkiewicz 1959; Kamiński 1971; Popławska 1996b]. Lira przechowywana jest w Muzeum Śląska Opolskiego w Opolu, nr inw. 1040/52.

Trzecią polską lirę z 2 połowy XIII wieku odkryto w 1949 roku w trakcie badań archeologicznych w Gdańsku, na terenie ówczesnej osady rybackiej. Zachowany obecnie częściowo korpus wykonano z drewna lipy (*Tilia* sp.). Instrument miał 403 mm długości i 122 mm szerokości. Korpus od strony spodniej był dekorowany motywem poprzecznie przeplatających się elips i linii łukowatych [Jajdźewski 1966; Kamiński 1971; Popławska 1996b]. Obecnie zachowana część korpusu przechowywana jest w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku, nr inw. połowego 1948/1360.

W 1985 roku odkryto w Polsce dwie fidele. Są to instrumenty, których struny były pocierane smyczkiem, a różnice w wysokości dźwięków uzyskiwało się, naciskając palcami lub/i paznokciami struny wzdłuż szyjki. Pierwszą z fidel, datowaną na XIV wiek, wydobyto w Elblągu na obszarze zamieszkałym w tamtym czasie przez biedotę miejską. Korpus instrumentu wraz z komorą rezonansową, szyjką i płytką kołkową został zbudowany z jednego kawałka drewna olchy (*Alnus* sp.). Płytkę wierzchnią zbudowano z drewna liściastego rozprzeczłoniaczyniowego (olchy lub topoli), tkwiące w płycie kołki do strun najprawdopodobniej z drewna klonu lub brzozy. Pierwotna ocena korpusu wskazywała na drewno lipy. W płycie wierzchniej o długości 175 mm i grubości około 2-3 mm wycięto niewielki okrągły otwór rezonansowy. Wymiary korpusu wynoszą: długość 333 mm, maksymalna szerokość 100 mm, maksymalna wysokość 26 mm [Popławska 1997; Popławska, Czechak 2002]. Fidela przechowywana jest w Muzeum Archeologiczno-Historycznym w Elblągu, nr inw. EM/III/7087.

Drugą fidelą uzyskaną dzięki pracom archeologicznym w 1985 roku jest fidela z Płocka. Instrument datowany jest na 1 połowę XVI wieku. Fidela zachowała się w całości: korpus wraz komorą rezonansową, szyjką i płytką kołkową na 6 kołków zbudowano z jednego kawałka drewna olchy (*Alnus* sp.). Wymiary fideli: całkowita długość 581 mm, największa szerokość 188 mm, największa wysokość boczaków 28 mm. Grubość płyty wierzchniej wynosi od 1,5 do 4,5 mm. Płyta wierzchnia została wykonana z jednego kawałka starej, wąskosłojowej sosny zwyczajnej (*Pinus sylvestris* L.). W najszerszym miejscu płyty policzono 119 słoików przyrostów rocznych. Średnia szerokość słoików przyrostów rocznych płyty rezonansowej w tym miejscu wynosi 1,58 mm. Słoje przyrostów są tak ułożone, że na wierzchniej i spodniej części płyty widoczny jest przekrój promieniowy drewna. Zauważalna jest jednak nierównomierna szerokość słoików rocznych i zmienny udział drewna późnego. Z prawej strony instrumentu przyrosty roczne są bardzo gęste i udział drewna późnego

jest mały, natomiast w kierunku lewej części instrumentu średnia szerokość słoju rocznych zwiększa się, a przekrój promieniowy zaczyna przechodzić w styczny. Przy instrumencie zachował się m.in. podstawek pod struny wykonany z drewna dębu (*Quercus* sp.) [Dahlig-Turek 1988, 2001]. Słoje przyrostów rocznych są tak ułożone, że na przekroju podłużnym podstawka z jednej i drugiej strony widoczny jest przekrój promieniowy drewna. Odnalezienie podstawka przy instrumencie dowodzi tego, że instrument został wyrzucony z pełnym oprzyrządowaniem, gdyż podstawek nieprzytrzymany przez struny najprawdopodobniej by zaginął. Wszystkie elementy instrumentu zostały bardzo starannie wykonane. Przy fideli podczas prac wykopaliskowych została znaleziona także mała drewniana płytką wykonana z drewna buka, której zastosowanie nie zostało jednak jeszcze rozpoznane. Obecnie instrument znajduje się w zbiorach Muzeum Mazowieckiego w Płocku, nr inw. MMP/A/734.

W 2012 roku odkryto na wyspie Wolin płytę wierzchnią nyckelharpy (?) – instrumentu z rodziny lir korbowych (ryc. 1). O ile struny na lirze korbowej pocierane są smyczkiem kołowym, to na nyckelharpie smyczkiem prostym. W obu instrumentach różnice w wysokości dźwięków uzyskuje się, dotykając strun nie palcami, ale drewnianymi tangentami umieszczonymi w specjalnej skrzynce – w przypadku nyckelharpy na szyjce instrumentu. Płyta z Wolina datowana jest na trzecie ćwierćwiecze XIII wieku. Wykonano ją z drewna sosny zwyczajnej (*Pinus sylvestris* L.). W środkowej części płyty widoczny jest przekrój styczny drewna, który w miarę przesuwania się w kierunku krawędzi przechodzi w przekrój promieniowy. Taki układ słoju świadczy o tym, że deska do wykonania płyty została wycięta mniej więcej w połowie promienia pnia drzewa. Kształt płyty wierzchniej jest niesymetryczny. Partia dolna jest zaokrąglona, w części środkowej znajduje się przewężenie (tzw. talia), a część górna ma kształt pięcioboku o bokach różnej długości. Górna krawędź płyty jest ścięta prosto. Długość płyty po skosie od dolnego wierzchołka po krawędź górną wynosi 472 mm. Maksymalna (zachowana) szerokość w dolnej partii wynosi 142,1 mm, w talii – 84 mm, a w partii górnej – 137,3 mm. Grubość płyty na całej długości jest zmienna. Najgrubszym miejscem jest część dolna (7,22-7,65 mm). Płyta jest wysklepiona łukowato w partii dolnej w obrębie największej szerokości, w górnej partii wysklepienie jest nieco niższe. Płyta nyckelharpy znajduje się w tymczasowych zbiorach Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Szczecinie, nr inw. W3/2012/440/S.

Kolejnym instrumentem strunowym jest fragment zapewne rebeku odkryty w 1991 roku na wyspie Ostrów Lednicki. Z całego instrumentu zachowała się krótka szyjka zakończona płytką

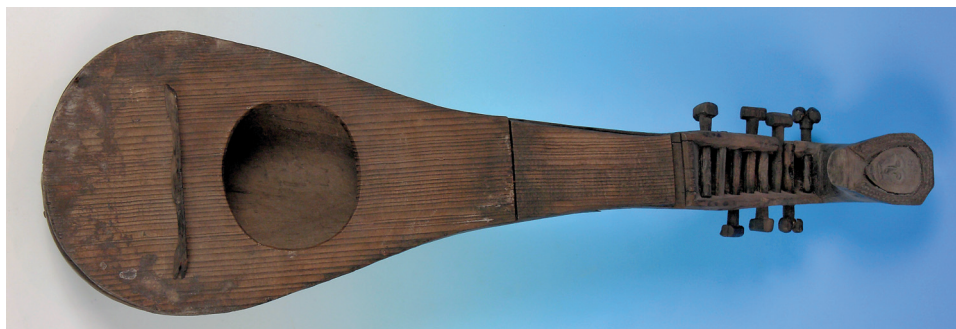
Ryc. 1.

Wierzchnia strona płyty nyckelharpy z wyspy Wolin (fot. Miron Bogacki)

Top part of the soundboard of the nyckelharp from Wolin (photo Miron Bogacki)

kołkową, w której wywiercono skośnie 3 otworki na kołki do strun. Instrument zbudowano między 2 połową XI a 1 połową XII wieku z drewna buka zwyczajnego (*Fagus sylvatica* L.). Wymiary zachowanego fragmentu to: długość 116 mm, szerokość 39/82 mm. Instrument przechowywany jest w Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. MPP/A/58.

W 1986 roku odkryto w Elblągu gitternę – rodzaj małej, średniowiecznej lutni (ryc. 2 i 3). Jest to jedyny w całej omawianej kolekcji instrument, w którym struny były wyłącznie szarpane podczas gry. Gitternę odkryto na Starym Mieście, na posesji zamieszkiwanej w XV wieku przez zamożne mieszczaństwo [Popławska 1997, 2007; Popławska, Czechak 2002]. Gitterną datowaną jest na 1 połowę XV wieku. Korpus, czyli pudło rezonansowe wraz z szyjką i komorą kołkową na 8 kołków, zbudowano z jednego kawałka drewna olchy (*Alnus* sp.). Początkowo drewno to było sklasyfikowane jako egzotyczne [Popławska 1997] lub lipowe [Popławska, Czechak 2002]. Rozbieżności wynikały z faktu, że konserwacja instrumentu poważnie utrudniła oznaczenie rodzaju drewna i dopiero niniejsze badania rozstrzygnęły omawianą kwestię. Korpus instrumentu był wewnątrz drążony, a ślady po dłucie starannie wygładzono. Z zewnątrz korpus starannie oszlifowano (ryc. 3). Główna instrumentu jest od góry rzeźbiona i przedstawia najprawdopodobniej twarz kobiety w koronkowym czepku. Opisywany korpus został wycięty z klocka drewna olchy w taki sposób, że jego płaszczyzna górna i przeciwległa dolna były równoległe z przekrojem stycznym klocka. Płytę wierzchnią wykonano z drewna świerka pospolitego (*Picea abies* L.). Składa

Ryc. 2.

Gitterną z Elbląga – widok od strony wierzchniej (fot. Andrzej Kołecki)

Gittern from Elbląg – view from the top (photo Andrzej Kołecki)

Ryc. 3.

Gitterną z Elbląga – widok od strony spodniej (fot. Andrzej Kołecki)

Gittern from Elbląg – view from the bottom (photo Andrzej Kołecki)

się ona z dwóch kawałków, które pierwotnie były jedną płytą. Wskazuje na to układ słojów. W najszerszym miejscu płyty policzono 67 słojów przyrostów rocznych. Średnia szerokość słojów przyrostów rocznych płyty rezonansowej w tym miejscu wynosi 2,49 mm. Słoje przyrostów są tak ułożone, że na wierzchniej i spodniej części płyty na całej jej powierzchni widoczny jest przekrój promieniowy drewna. Wydaje się, że taki układ słojów został celowo wybrany przez budowniczego instrumentu. Także w tym instrumencie daje się zaobserwować na płycie rezonansowej dużą i nierównomierną szerokość słojów rocznych oraz zmienny udział drewna późnego. Dodatkowo na płycie gitterny można zauważyć falisty przebieg słojów. Podstawek pod struny jest wykonany z drewna brzozy lub klonu. Zachowanie się do dzisiaj tego ruchomego, nieprzytwierdzonego na stałe do płyty wierzchniej elementu bezspornie dowodzi, podobnie jak przy fideli z Płocka, że gitterną musiała zostać wyrzucona razem z napiętymi strunami. Kołki do strun osadzone w komorze kołkowej wykonano z drewna klonu. Długość całego instrumentu wynosi 543 mm, maksymalna szerokość 167 mm, a maksymalna wysokość korpusu 65 mm (początkowo pomyłkowo podawano: długość 548 mm, szerokość 187 mm [Popławska 1997; Popławska, Czechak 2002]). Płyta wierzchnia składa się z dwóch elementów: długości 273 i 100 mm i maksymalnej szerokości 167 mm. Maksymalna grubość płyty wynosi 5 mm. W części większej płyty wycięto otwór rezonansowy o wymiarach 80×86 mm. Gitterną znajduje się w zbiorach Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Elblągu, nr inw. EM/IV/1561.

Głównym czynnikiem wpływającym na brzmienie muzycznych instrumentów strunowych (chordofonów), obok ich konstrukcji, jest rodzaj i jakość użytego drewna. W przypadku instrumentów posiadających korpus rezonansowy to od jakości użytego surowca drzewnego zależą walory dźwiękowe instrumentu, takie jak siła dźwięku, jego szlachetność, nośność i miękkość. Ważną cechą drewna przeznaczonego do budowy instrumentu są także jego walory estetyczne. Dlatego przy wyborze drewna zwracano również uwagę na jego wygląd, np. średnią szerokość słojów rocznych czy jego rysunek.

Do budowy pozyskanych metodami archeologicznymi chordofonów w Polsce wykorzystywano drewno rodzimych gatunków drzew (tab. 2). Były to głównie gatunki liściaste rozpierzchłoczyniowe o niskiej gęstości i twardości: lipy *Tilia* sp. (liry z Opolą i Gdańską) i olchy *Alnus* sp. (korpus fideli z Elbląga i Płocka oraz korpus gitterny z Elbląga). Płytką kołkowa rebeku z Ostrowa Lednickiego została wykonana z drewna buka zwyczajnego (*Fagus sylvatica* L.). Najstarszy znany chordofon, lirę z Opolą, wykonano z kory świerkowej. Z drewna sosny (*Pinus sylvestris* L.) wykonano płyty wierzchnie fideli z Płocka i nyckelharpy, a gitterny z Elbląga z drewna świerka (*Picea abies* (L.)). Do wyrobu kołków i podstawków wykorzystywano twarde drewno liściaste: klonu (*Acer* sp.), brzozy (*Betula* sp.) i dębu (*Quercus* sp.).

Porównując wybór drewna polskich materiałów archeologicznych z materiałami europejskimi, należy stwierdzić, że świerk był wykorzystywany do budowy korpusów lir w Nowogrodzie Wielkim, jak i w Karviku (Norwegia), podobnie jak lipa, również reprezentowana w materiałach z Nowogrodu Wielkiego. W dotychczas znanych materiałach europejskich tylko rebek z Ostrowa Lednickiego został wykonany z drewna buka. Z buka zbudowano fidelę z kolekcji R. Leibbranda. Natomiast olcha wykorzystana do budowy fideli w Polsce – w materiałach z Nowogrodu Wielkiego, Haithabu czy Greifswaldu była również wybierana do budowy niektórych rebeków. Płyty rezonansowe rebeków z Nowogrodu były wykonane z drewna gatunków iglastych – sosny i świerku, tak jak w przypadku fideli płockiej, gitterny z Elbląga i nyckelharpy z Wolina. Z europejskich materiałów archeologicznych wynika, że do budowy korpusów instrumentów strunowych stosowano również klon, gruszę, brzozę, bukszpan i cis, a do wyrobu płyt używano także dębu i klonu.

Podstawki pod struny znalezione razem z gitterną i fidelą z Płocka były wykonane odpowiednio z drewna brzozy lub klonu i dębu. Wybór tych twardych gatunków jest zrozumiały, ponieważ podstawek musi utrzymać w jednym położeniu naprężone struny ponad płytą wierzchnią.

Płyty rezonansowe fideli z Płocka i nyckelharpy z Wolina zostały wykonane z drewna sosny, a gitterny z Elbląga ze świerku. Średnia szerokość słoików przyrostów rocznych w najszerszym miejscu na płycie świerkowej gitterny wynosi 2,49 mm. Drewno sosnowe użyte do budowy płyty wierzchniej fideli ma w najszerszym miejscu średnią szerokość słoików przyrostów rocznych zdecydowanie mniejszą – 1,58 mm. W płytach rezonansowych obydwu instrumentów daje się zaobserwować nierównomierną szerokość słoików rocznych i zmienny udział drewna późnego.

Duża liczba przyrostów rocznych (119) oraz wąskosłoistość drewna, z którego wykonano płytę rezonansową fideli z Płocka, dowodzą, że pozyskano ją z odziomkowej partii pnia starego drzewa. Widoczny przekrój promieniowy na płaszczyznach płyt rezonansowych obydwu instrumentów wskazuje, że deski do ich wykonania wycięto z pnia w kierunku promieniowym (od obwodu do rdzenia). Podobnie czyniono w XVII-XVIII wieku, jak i postępuje się dzisiaj, budując np. skrzypce. W przypadku fideli płockiej z lewej strony płyty przekrój promieniowy zaczyna jednak przechodzić w styczny.

Choć z powyższego opisu wynika, że z punktu widzenia obecnej wiedzy lutniczej prezentowane instrumenty strunowe nie były wykonane z drewna rezonansowego odpowiedniej jakości, to płyty rezonansowe, które pełnią zasadniczą rolę w formowaniu dźwięku, celowo wykonano z drewna iglastego. Drewno świerkowe przeznaczone na budowę wierzchniej płyty pudła rezonansowego powinno mieć słoje roczne proste o równomiernej szerokości i równomiernym udziale drewna późnego. W strefie rezonansowej, która na przekroju poprzecznym kłody lub wyrzynka tworzy pierścień lub jego wycinek, szerokość słoików rocznych powinna zawierać się w granicach 0,5-2,0 mm. Udział drewna późnego nie powinien być większy od $\frac{1}{3}$ szerokości słoja rocznego.

Są dowody na to, że w Polsce sztuka lutnicza osiągnęła już bardzo wysoki poziom w XVI wieku. Najstarszym ze znanych polskich lutników był Mateusz Dobrucki (1520-1602) z Krakowa. Nie zachowały się jednak po nim żadne instrumenty, ale bogaty inwentarz pośmiertny wymienia 40 niedokończonych przez niego skrzypiec, wiele pozostawionych płyt rezonansowych oraz innych elementów do budowy instrumentów lutniczych, a także wóz drewna jaworowego na skrzypce [Vogel 2007].

Podsumowanie

Wydobyte w wyniku prac archeologicznych na terenie Polski drewniane muzyczne instrumenty strunowe zostały wykonane na przestrzeni około 500 lat. Najstarszy z nich pochodzi z końca X wieku, najmłodszy z 1 połowy XVI wieku. Obecność w polskich zbiorach archeologicznych instrumentów muzycznych pochodzących z okresu średniowiecza i wczesnego renesansu dowodzi wysokiej kultury drewna w pierwszych wiekach polskiej państwowości.

Wszystkie opisane instrumenty były budowane w ten sam sposób: korpusy, czyli pudła rezonansowe wraz ze strojnicą lub szyjką z płytką kołkową albo komorą kołkową, były wykonywane z jednego klocka drewna. Płyty wierzchnie (które się zachowały) były wykonane z innego rodzaju drewna niż korpus i były mocowane do niego za pomocą kleju (najprawdopodobniej rybiego) lub/i drewnianych gwoździaków.

Do tej pory zostało odkrytych stosunkowo mało chordofonów, ale można zauważyć pewne tendencje w wyborze drewna do ich budowy. Na podstawie źródeł archeologicznych wykazano, że w średniowieczu wybierano do budowy płyt wierzchnich drewno świerku, sosny i klonu.

Do budowy korpusów zakres gatunków zarówno iglastych, jak i liściastych był zdecydowanie szerszy. Na pewno wybór rodzaju drewna do budowy chordofonów zależał od wiedzy i umiejętności twórców ówczesnych instrumentów, a także ich dalszego przeznaczenia.

Zagadnieniem wartym zbadania w przyszłości jest dobór drewna w jednym instrumencie. We wczesnym średniowieczu liry znane z anglosaskich grobowców były budowane z klonu i dębu, przy czym z obu tych gatunków budowano zarówno korpusy rezonansowe, jak i płyty wierzchnie. Klon jako drewno do budowy korpusów jest popularny, również obecnie, natomiast pytania wzbudza wybór dębu – drewna twardego i nierezonansowego. Dąb był wybierany i później. W materiałach z Nowogrodu Wielkiego był zestawiony z sosnowym pudłem rezonansowym. Stwierdzono też inne zestawienia drewna w instrumentach. Z Nowogrodu Wielkiego pochodzi instrument zbudowany z brzozy i z sosny, ale także inny – zbudowany w całości ze świerku. W materiałach polskich znanych od XIV wieku pojawia się natomiast olcha w zestawie ze świerkiem i sosną, jak i olchą czy topolą. Na obecnym etapie badań trudno odpowiedzieć na pytanie, czym kierował się średniowieczny budowniczy przy wyborze zestawu drewna na instrument strunowy. Zapewne istotne były łatwy dostęp materiału, prosta obróbka i trwałość instrumentu. Być może jednak estetyka dźwięku, prawdopodobnie inna niż obecnie, decydowała o wyborze drewna na budowę konkretnego instrumentu.

Literatura

- Alburger M. A. 2000. The 'Fydill in Fist': Bowed String Instruments from the Mary Rose. *The Galpin Society Journal* 53: 12-24.
- Ansorge J. 2005. Bemerkenswerte Funde und Befunde vom Grundstück Markt 23 in Greifswald, Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern, Jahrbuch 2004-52, Serie 547-580. Schwerin.
- Bischof D. 2002. Das Leierfragment aus der kaiserzeitlichen Siedlung Bremen-Habhausen. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 32: 229-246.
- Bukowska-Gedigowa J., Gediga B. 1986. Wczesnośredniowieczny gród na Ostrówku w Opolu. Zakład Narodowy Ossolińskich, Wrocław.
- Crane F. 1972. *Extant medieval musical instruments: A Provisional Catalogue by Types*. University of Iowa Press. Iowa City.
- Dahlig-Turek E. 1988. Chordofon płocki: przyczynek do historii instrumentów smyczkowych na ziemiach polskich. *Muzyka* 3: 35-52.
- Dahlig-Turek E. 2001. Ludowe instrumenty skrzypcowe w Polsce. ISPAN, Warszawa.
- Fell V. 1996. The Anglo-Saxon cemetery at Snape, Suffolk: Scientific analyses of the artefacts and other materials. *Ancient Monuments Laboratory. Report* 9/96.
- Gediga B. 1972. Badania wykopaliskowe na Ostrówku w Opolu w 1968 i 1969 r. oraz omówienie najważniejszych wyników zakończonych prac. *Sprawozdania Archeologiczne* 24: 175-216.
- Gerashimova N. G., Kolosova M. I., Plotkin K. M., Povetkin V. I. 2008. Gudki XIII beka uz raskopok v Pskove. Ich issledovanje, stabilizacija i rekonstrukcija. *Relikvja. Restavracija, konservacija, muzej* 17: 10-18.
- Heyde H. 1986. *Musikinstrumentenbau. 15.-19. Jahrhundert: Kunst – Handwerk – Entwurf* (Gebundene Ausgabe). Leipzig.
- Hillberg J. 2015. Early lyres in context: a comparative contextual study on early lyres and the identity of their owner/user, Lund University. <http://www.academia.edu/15384201/>. Data dostępu: 28.07.2016.
- Hołubowicz W., Pietkiewicz L. 1959. „Skrzypce polskie” z XI wieku z badań w Opolu. *Archeologia Śląska*, t. II. 191-198.
- Janowski A., Mazurek S., Popławska D., Szychowska-Krąpiec E. 2015. Nyckelharpa z Wolina. Przyczynek do historii instrumentów strunowych w średniowiecznej Europie. *Slavia Antiqua* 56: 215-230.
- Jazdzewski K. 1966. O zagadnieniu polskich instrumentów strunowych z wczesnego średniowiecza. *Prace i materiały muzeum archeologicznego i etnograficznego w Łodzi, Seria archeologiczna* 12: 7-35.
- Kamiński W. 1971. Instrumenty muzyczne na ziemiach polskich. Państwowe Wydawnictwo Muzyczne, Kraków.
- Klemelti H. 1934. Vanha soitin löydety Turussa. Mahdollisesti keskiajaita peräisin oleva viulumuoto. *Suomen musiikkilehti* 3: 51-58.
- Kolchin B. A. 1968. Muzыkalnye smyčkovыje instrumenty drevnego Novgoroda. W: Krupnov E. I. [red.], *Slaviane i Ruś*. 66-71.
- Kolltveit G. 2000. The Early Lyre in Scandinavia. A survey. *Tiltai/bridges* 3 (12): 19-25.

- Kossykh A. M. 2012.** Myzykalnye instrumenty i zvuczaszcie prisposoblenija iz raskopok w Wielikom Novgorodie i Staroj Russie (polevoj sezon 2011 goda). Novgorod i Novgorodskaja zemla Istorija i Archeologia. Materiały naucznej konferencji, posviaszczonnoj 1150-letju rossijskoj gosydarstviennosti, Novgorod, 24-26 janvaria 2012, vypusk 26. 214-227.
- Kossykh A. M. 2014.** Novgorod conference, January (poster).
- Lawson G. 1984.** Zwei Saiteninstrumente aus Haithabu. W: Schietzel K. [red.]. Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu, 19. Das archäologische Fundmaterial 4. Neumünster, 151-159.
- Popławska D. 1996a.** String instruments in Mediaeval Russia. Répertoire International d'Iconographie Musicale, Newsletter 21 (1): 24-27.
- Popławska D. 1996b.** Średniowieczne instrumenty strunowe na ziemiach Polski, Czech i Rusi. Rozprawa doktorska. Ośrodek Dokumentacji Zabytków, Warszawa.
- Popławska D. 1997.** Instrumenty muzyczne średniowiecznego Elbląga. W: Nawrońska G., Tandecki J. [red.]. Archeologia Elbigensis 2: 145-154.
- Popławska D. 2007.** Średniowieczne instrumenty strunowe w polskich badaniach archeologicznych. W: Dzieduszycki W. [red.]. Opusculum Archaeologica. Opera dedicata in Professore Thaddeum Malinowski, Zielona Góra. 303-311.
- Popławska D., Czechak T. 2002.** The Tuning and Playing of a Medieval Gittern and Fiddle from Elbląg, Poland, Consort, Summer 58: 5-12.
- Popławska D., Lachowicz H. 2014.** Drewniane flety proste z wykopalisk archeologicznych na terenie Europy. Sylwan 158 (1): 72-80.
- Povetkin V. I. 1997.** Novgorod muzykalnyj po materialam archeologičeskich isledovanij. Nachodki 1996 g. Novgorod i novgorodskaja zemla. Istorija i archeologia. 166-176.
- Povetkin V. I. 1998.** Novgorod muzykalnyj po materialam archeologičeskich issledovanij. Polevoe raboty 1997 g. Novgorod i novgorodskaja zemla. Istorija i archeologia. 121-127.
- Povetkin V. I. 2000.** W mire instrumentalnych zvukov drevnego Novgoroda i okrestnych gorodov. Materialy archeologičeskich issledovanij 1999 g. Novgorod i novgorodskaja zemla. Istorija i archeologia. 166-178.
- Povetkin V. I. 2007.** Iz muzykalnogo obichoda drevnich Novgorodcev. (Archeologičeskije Nachodki 2006 goda, a także nekotoryje itogi rekonstruktorskich rabot). Novgorod i novgorodskaja zemla. Istorija i archeologia. Materialy naucznej konferencji. Novgorod 23-25 janvaria 2007. Velikij Novgorod. 93-106.
- Tamboer A. 2000.** Dźwięki z przeszłości. Archeologiczne instrumenty muzyczne na przestrzeni wieków. Muzeum Narodowe.
- Theune-Großkopf B. 2006.** Die vollständig erhaltene Leier des 6. Jahrhunderts aus Grab 58 von Trossingen, Ldkr. Tuttlingen, Baden-Württemberg. Germania 84: 93-142.
- Theune-Großkopf B. 2011.** Neu im Archäologischen Landesmuseum in Konstanz. Das Leiergrab von Trossingen. Denkmalpflege in Baden-Württemberg 40 (1): 40-44.
- Tiella M. 1975.** La Violeta of S. Caterina de 'Virgi', The Galpin Society Journal 28: 60-70.
- Vogel B. 2007.** Słownik lutników działających na historycznych i obecnych ziemiach polskich oraz lutników polskich działających za granicą do 1950 roku. WNUSZ, Szczecin.
- Zloch M. 2005.** Reste vergangener Klangwelten – Archäologische Funde von Musikinstrumenten. W: Archäologie unter Straßenflaster. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns. Band 39. 355-360.